

ANNA MITKOWSKA*

KALWARIE EUROPEJSKIE JAKO PIELGRZYMKOWE OGRODY PAMIĘCI

EUROPEAN CALVARIES AS PEREGRINATION MEMORIAL GARDENS

Streszczenie

Katolickie kalwarie nowożytnej Europy stanowią klasyczny przykład „ogrodu pamięci”. Kreowane w lokalnych krajobrazach, treściowo nawiązywały do Jerozolimy z czasów Chrystusa, akcentując jednocześnie prawdy wiary i inne wybrane wątki religijne chrześcijaństwa. Ideowo osadzone są zazwyczaj w duchowości społeczeństw średniowiecznych, w tym w przejawach kultury rycerskiej. Z artystycznego punktu widzenia mieszczą się w kategorii specyficznych dzieł ogrodowych jako prekursorskie kompozycje parkowo-krajobrazowe. Perfekcyjnie realizowana jest w nich twórcza postawa *genius loci*, przekładająca się na poszanowanie zastanych wartości przyrodniczych i kulturowych w integralnym zespoleniu artefaktów z tworzywem roślinnym i lokalnym ukształtowaniem terenu. Konsekwentnie nawiązują do kulturowych epok wcześniejszych, w tym pradawnego, sięgającego neolitu, wyrazistego nurtu kreowania *sacrum* krajobrazowego. Stanowią więc materialny zapis wielowiekowego rozwoju koncepcji krajobrazowo-ogrodowych, w tym z wykorzystywaniem doświadczeń starożytności. Europejski fenomen kalwaryjski w ostatnich latach doceniony został w skali ogólnoswiatowej, czego przejawem stało się wprowadzenie na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO kilku obiektów tej kategorii, w tym podkrakowskiej Kalwarii Zebrzydowskiej (1999).

Słowa kluczowe: kalwaria, Męka Chrystusa, model Jerozolimy, ogród pielgrzymkowy, krajobraz kulturowo-przyrodniczy, ochrona sacrum kalwaryjskiego, turystyka religijna

Abstract

Catholic Calvaries of modern Europe are a classic example of a “memorial” garden. Created in local landscape in their content they refer to Jerusalem from the times of Christ, stressing both the truths of faith and other selected religious themes of Christianity. They are usually set in the idea of the spirituality of medieval societies including forms of knight culture. From the artistic point of view they fall into the category of particular garden works as precursory park-landscape compositions. They are an example of perfectly implemented artistic form *genius loci* which translates to respecting the existing natural values and local topographical features. They consistently refer to earlier cultural epochs, including an explicit ancient trend of creating landscape *sacrum*, dating back to Neolithic era. They constitute a material record of the many centuries of development of landscape-garden concepts, basing also on ancient experiences. In the last few years the European Calvary phenomenon has been appreciated on a world-wide scale which was expressed by introducing to the World Heritage List a few such complexes including Kalwaria Zebrzydowska (1999) near Cracow.

Keywords: Calvary, Passion of Christ, Jerusalem model, peregrination garden, cultural-natural landscape, Calvary sacrum protection, religious tourism

* Anna Mitkowska, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Wśród historycznych dzieł ogrodowych, zawierających w swej warstwie ideowej i treściowej szczególnie wyraziste przesłania „pamięci”, miejsce naczelne zajmują katolickie sanktuaria krajobrazowe typu kalwaryjskiego. Do dziś stanowią one fenomen kulturowy Europy Zachodniej, łącząc w sobie wartości duchowe, niematerialne, m.in. obyczajowe i religijne, z materialnymi walorami kulturowymi, w tym artystycznymi, w wymiarze architektury, rzeźby, malarstwa, kompozycji ogrodowej i kreowania harmonijnych postaci krajobrazów funkcjonalnych. Charakterystyczne pozostaje integralne zespolenie „artefaktów” kalwaryjskich z walorami przyrodniczymi miejsca (*genius loci*). Treściowy motyw przewodni tych pejzażowych symbolicznych scenerii, sięgających do modeli Jeruzolimy i Ziemi Świętej, to upamiętnienie wydarzeń z życia i Męki Chrystusa. Wiele kalwarii europejskich także i współcześnie użytkowanych jest przez pielgrzymów w celu zbiorowej i indywidualnej modlitwy. W europejskim dziedzictwie kalwaryjskim miejsce wyjątkowe zajmują obiekty polskie¹, wyróżniające się mistrzostwem kompozycji planistycznej i krajobrazowej oraz utrzymującym się w nich ruchem pątniczym, wpisującym się w wyrazisty nurt turystyki religijnej.

2. SZKIC ROZWOJU BADAŃ KALWARYJSKICH²

W nowoczesnym piśmiennictwie naukowym³ odnotowuje się wiele pozycji dotyczących konkretnych obiektów kalwaryjskich zlokalizowanych na terenach dzisiejszej Polski, a także innych krajów europejskich. Jednakże mniej więcej aż do lat 60. XX wieku opracowania te sprowadzały się do przewodników i modlitewników dla pielgrzymów oraz specjalistycznych rozpraw z zakresu historii sztuki, a dotyczących historii, architektury i wyposażenia wnętrz kaplic i kościołów występujących w niektórych tylko kalwariach, tych posiadających znaczące w tradycyjnym rozumieniu walory artystyczne (architektura, malarstwo, rzeźba)⁴.

Dopiero w 2 połowie XX wieku zaczął się krystalizować i rozwijać nurt badań kalwaryjskich, obejmujących interpretowanie charakterystycznych dla tych obiektów zjawisk przestrzennych, planistycznych i krajobrazowych. W Polsce takie postrzeganie kalwarii zapoczątkowali w pewnym ogólnym zakresie Andrzej Liczbiński i Teresa Zarębska⁵, a nade wszystko Czesław Krassowski⁶. W pełni rozwinięte badania prowadzą-

¹ Wymieńmy przykładowo: Kalwarię Zebrzydowską, kalwarię kaszubską w Wejherowie, kalwarię w Wambierzycach, kalwarię w Pakości nad Notecią, Kalwarię Pactawską, kalwarię na Górze Św. Anny, kalwarię w Werkach pod Wilnem czy zachowaną śladowo Górę Kalwarię pod Warszawą. Wszystkie te obiekty odznaczają się perfekcyjnymi rozwiązaniami planistyczno-krajobrazowymi, w tym mistrzostwem transponowania modelu Jeruzolimy do potrzeb lokalnego plenerowego sanktuarium kalwaryjskiego.

² Zważywszy na skróty charakter rozprawki, wynikający z przyjętych ograniczeń redakcyjnych tomu, w rozdziale tym prezentowany jest tylko lapidarny, uwzględniający wybrane wątki tematyczne, rys rozwoju badań nad kalwariami polskimi (i europejskimi), bez szczegółowego odnotowania wszystkich autorów podejmujących tę problematykę.

³ Tj. w czasie, który umownie przyjąć można za trwający od początku XX wieku.

⁴ W tej grupie opracowań, w ramach piśmiennictwa polskiego, wiodącą rolę odegrały: J. Szablowskiego, *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej*, [w:] „Rocznik Krakowski”, t. XXIV, Wydawnictwo Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1933, s. 1-115, oraz H.E. Wyczawskiego OFM, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947 (wyd. I), *passim*; wyd. II pt. *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich dróżyk*, uzupełnił M. Rudyk OFM, Wydawnictwo Calvarianum, Kalwaria Zebrzydowska 2006, *passim*.

⁵ A. Liczbiński, *Góra Kalwaria – lokacja i układ przestrzenny miasta (1670–1690)*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II, z. 3/4, 1957, s. 199-216 [w tym rekonstrukcja układu miejskiego i sakralnego autorstwa A. Liczbińskiego i T. Zarębskiej]. Góra Kalwaria jako przykład miasta barokowego została też zaprezentowana przez W. Kalinowskiego, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966.

⁶ Rozważania związane z analizowaniem dróg modlitewnych kalwaryjskich, nawiązujących do modelu Jeruzolimy według Adrychomiusza, zapoczątkował Cz. Krassowski, *Sprawozdanie z praktyki inwentaryzacyjnej*

ce do interpretowania plenerowych fundacji kalwaryjskich jako specyficznego typu ogrodu (parku) zabytkowego prowadziła Anna Miłkowska⁷, doprowadzając w 1999 roku do wpisu Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO⁸. Równolegle we Włoszech: we Florencji, Mediolanie i Turynie, rozwinięto szeroko zakrojone badania, uwzględniające elementy przyrodnicze w integralnym zespoleniu z architekturą i treściami symbolicznymi występujące w kalwariach Piemontu i w toskańskiej kalwarii w San Vivaldo⁹. Doprowadziły one do instytucjonalnej kompleksowej ochrony tych obiektów¹⁰, zwanych tam Sacri Monti, zwieńczonej w 2002 roku wpisem grupy Sacri Monti Piemontu na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO. W ślad za tymi działaniami rozwinięto ostatnio szerszą działalność, zmierzającą do kompleksowego ujęcia zjawisk kalwaryjskich w skali ogólnoeuropejskiej¹¹. W Polsce badania kalwaryjskie z powodzeniem kontynuowane są obecnie przez grupę specjalistów młodszego pokolenia¹². Aspekty turystyki pielgrzymkowej i geografii religii w sposób ciągły od ponad 20 już lat rozwijane są w Instytucie Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego¹³.

3. DEFINICJE

Kalwaria, w krajobrazowym jej interpretowaniu, to specjalne sanktuarium terytorialne, typologicznie należące do kategorii twórczości ogrodowej. We wspomnianych

studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej kierowanej przez Zakład Architektury Polskiej w 1964 roku, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XI, z. 1, 1966, s. 79-96, i Cz. Krassowski, Uwagi na marginesie pomiarów Kalwarii w Pakości, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XI, z. 1, 1966, s. 97 n.

⁷ W latach 70.–90. były to specjalistyczne rozprawy dotyczące różnych aspektów fenomenu kalwaryjskiego i wybranych obiektów (Wambierzyce, Wejherowo, Góra św. Anny, małe kalwarie na Dolnym Śląsku, Werki pod Wilnem, Góra św. Anny), zwieńczone kilkoma wydaniami książkowymi, takimi jak: A. Miłkowska, *Polskie Kalwarie*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003; A. Miłkowska, *Wambierzyce*, Ossolineum, Wrocław 1984; A. Miłkowska, *Sacro Monte – park pielgrzymkowy*, monografia nr 101, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1990; A. Miłkowska, *Kalwaria w Werkach pod Wilnem na tle kalwarii polskich i europejskich*, Wydawnictwo Lettra-Graphic, Kraków 1998; A. Miłkowska, *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*, Wydawnictwo Lettra-Graphic, Kraków 2000; A. Miłkowska, *Kalwaria na Górze Świętej Anny. Wybitny obiekt europejskiego i polskiego nurtu sanktuariów kalwaryjskich*, Franciszkańskie Wydawnictwo św. Antoniego, Wrocław 2006.

⁸ Anna Miłkowska (z zespołem współpracującym), dokumentacja naukowa pt. *Wniosek o wpis Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, staraniem Generalnego Konserwatora Zabytków RP, Warszawa 1998. Jednomyślna decyzja Komitetu Światowego Dziedzictwa o wpisie obiektu na listę nastąpiła 1 grudnia 1999 roku.

⁹ Wśród licznych włoskich badaczy wymieńmy niektóre tylko nazwiska: Stefania Stefani Perrone, Guido Vannini, Franco Cardini, Federico Fontana, Renata Lodami, Angelo Marzi, Fiorella Mattioli Carcano, Claudio Silvestri, Amilcare Barbero i inni. Przykłady rozważań niektórych wymienionych tu badaczy znajdujemy [w:] *Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika*, praca zbiorowa pod red. A. Miłkowskiej, monografia 216, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1997.

¹⁰ Sacri Monti Piemontu objęte zostały kompleksową ochroną, która dzieliła w systemie parków narodowych Piemontu jako Riserva Naturalne Speciale di Sacro Monte.

¹¹ Pierwszym wymiernym efektem tych poczynań było wydanie zbiorczego (lecz dalece jeszcze niekompletnego) opracowania pt. *Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei*, (red.) A. Barbero, Istituto Geografico de Agostini, Novara 2001. Wśród pozycji nowszych warto wymienić: *Lo itinerario de andare in Hyerusalem*, (red.) P.G. Longo, „Atlas” Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Ponzano–Monferrato 2007.

¹² Są to m.in. Joanna Lubos-Koziet, Elżbieta Bilka-Wodecka, Jacek Chrzęszczewski. Dodać należy, iż od lat 90. XX wieku na Wydziale Architektury prowadzony jest przez A. Miłkowską fakultatywny przedmiot „Kalwarie polskie i europejskie”. Coraz częściej obiekty kalwaryjskie stają się przedmiotem prac dyplomowych na kierunkach „architektura i urbanistyka” oraz „architektura krajobrazu”. Podejmowane są również zagadnienia kalwaryjskie w ramach rozpraw doktorskich.

¹³ Przykładowo wymieńmy monumentalne dwutomowe dzieło: *Geografia i sacrum. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. B. Domańskiego i S. Skiby, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005. Godna odnotowania jest również długotrwała, obejmująca już kilkanaście zeszytów, seria wydawnicza, zapoczątkowana w 1995 roku, pt. „Peregrinus Cracoviensis”, „Secesja”, Kraków.

dotychczasowych badaniach podkreślano wymiar *sacrum* ogrodowego, specyficzne manierystyczne cechy stylowe i uzyskiwany efekt parku krajobrazowego nasyczonego treściami religijnymi i rozbudowanym językiem symboli. Ten odnosił się do upamiętniania Męki Chrystusa, kultu Maryjnego, a także prawd wiary i odniesień do różnych świętych Kościoła katolickiego. Podkreślić należy, iż wprawdzie wątkiem przewodnim tych rozważań było uzyskiwanie efektów kompozycyjnych odpowiadających na bogate zapotrzebowanie treściowe, jednak dotychczas nie klasyfikowano wprost tych obiektów jako „ogrody pamięci”.

W najkrótszym ujęciu obiekty kalwaryjskie określić można jako specyficzne, komponowane krajobrazy, zbudowane z licznych pojedynczych budowli – kapliczek kalwaryjskich, rozmieszczonych w terenie wedle precyzyjnie ustalonej myśli narracyjnej. Cechą naczelną pozostaje w nich perfekcyjne zespolenie elementów architektonicznych z zastanym ukształtowaniem terenu i jego roślinnym pokryciem. Całość skonstruowana do pielgrzymowania, modlitwy i poszukiwania mistycznego kontaktu z Bogiem przepiętna jest wątkami duchowymi i religijnymi, przemawiającymi do użytkownika językiem rozbudowanych symboli, z utrzymywaniem jako naczelnego wątku pamięci Męki Pańskiej¹⁴.

4. KORZENIE KULTUROWE (GENEZA ANTYCZNA I ŚREDNIOWIECZNA)

W całej złożoności treści i form kalwaryjskich nowożytnej Europy doszukiwać się można wyrazistych odniesień do osiągnięć intelektualnych epok minionych. Powiedzieć wręcz można, że kalwarie to swoista, krajobrazowo zapisana „pamięć” kulturowa dokonań artystycznych i postaw ideowych neolitu, starożytności i średniowiecza. Tak więc kalwarie, choć w całości zespolone są treściowo z chrześcijaństwem, to koncepcyjnie nawiązują do świata sprzed narodzenia Chrystusa. Wspomnijmy przykładowo o wszechobecnym w kulturach ogólnoswiatowych kulcie drzewa, tworzeniu „świętych gajów”, uniwersalnym kulcie góry – zarówno tej naturalnej, jak i nurtów budowania sztucznych gór (Mezopotamia, Egipt, Daleki Wschód, amerykańskie cywilizacje Majów i Azteków), czy kreowaniu *sacrum* krajobrazowego potwierdzanego relikiami neolitycznymi. Powszechne były we wszystkich wielkich kulturach starożytnych znaki krajobrazowe w postaci izolowanych centrów religijnych (świątyń) dominujących w rozległych krajobrazach otwartych¹⁵.

Wyjątkowe miejsce, z punktu widzenia prowadzonych tu rozważań, zajmuje słynna Willa Hadriana w Tivoli pod Rzymem z początku II wieku. Znana jako wybitny przykład ogrodu rezydencjonalnego kultury rzymskiej, w istocie swojej stanowi koncepcyjny model dla późniejszych realizacji dzieł kalwaryjskich jako europejskich „pamiątek” wypraw średniowiecznego rycerstwa do Ziemi Świętej i Jerozolimy. Jest mianowicie krajobrazowym i architektonicznym zapisem, terenową „pamiątką” wybranych osobliwości różnych kultur, z którymi stykał się imperator w czasie swych licznych wypraw bliskowschodnich.

W oczywisty sposób „duch” kalwaryjski wykrystalizował się jednak w bezpośrednim nawiązaniu do realiów i charakteru duchowości średniowiecznej, chrześcijańskiej Europy. Jest owocem kultury rycerskiej, w tym wypraw krzyżowych i pielgrzymek do sank-

¹⁴ Obszerniejszy wybór literatury przedmiotu, z pozycjami uwzględniającymi definiowanie fenomenu kalwaryjskiego, znaleźć można m.in. [w:] Miłkowska, *Polskie kalwarie*, op. cit., s. 259-267.

¹⁵ Niektóre z tych wątków stanowią już przedmiot badań specjalistów różnych dziedzin i dyscyplin. Na przykład kategoria „świętej góry” została szeroko zaprezentowana [w:] *Religioni e Sacri Monti. Atti del Convegno Internazionale*, Torino 12-16.10.2004, (red.) A. Barbero i S. Piano, „Atlas” Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Crea [b.r.w.], inne czekają na podjęcie badań szczegółowych.

tuariów europejskich i Jerozolimy, wiązanych najczęściej z intensywnie rozwijającym się kultem Chrystusa i Jego Męki oraz kultem maryjnym. Kult Męki Pańskiej przekładał się na pasyjne treści narracyjne, których ilustracje rozmieszczano w średniowiecznych kościołach i rękopisach. Powszechne pielgrzymowanie tradycyjnie funkcjonującymi szlakami europejskimi, *nota bene* stanowiące zaczątek turystyki religijnej (np. do Santiago de Compostella), utrwalalo się w świadomości wiernych zmierzających do zakładania coraz to nowych sanktuariów. Tendencja ta, spleciona z potrzebą pozostawiania świadectw przeżyć podróży, w tym przede wszystkim nawiązywanie do realiów jerozolimskich, zapoczątkowała ważny ruch artystyczny w postaci budowania w europejskich posiadłościach rycerskich i przy klasztorach symbolicznych „kopii” najważniejszych jerozolimskich pamiątek Chrystusowych (Grób Pański, Ogrojec, Ukrzyżowanie i inne).

5. POCZĄTKI I ROZWÓJ PEŁNEGO RUCHU KALWARYJSKIEGO

Poszukując pierwszych architektonicznych kompleksów „pamiątek” jerozolimskich zestawianych w logiczny ciąg przestrzenny, układający się w wyznaczonym terenie w kształt kompozycji planistycznej zespolonej z lokalnym ukształtowaniem terenu, odnotować należy krajobrazowe miejsca pielgrzymkowe konstruowane na terytoriach niemieckich w postaci tzw. siedmiu upadków Chrystusa (XIII–XIV w.)¹⁶. To one wydają się być początkiem obiektów nazwanych ostatecznie kalwariami.

Nie sposób pominąć włoskiego fenomenu Asyżu, miasta-sanktuarium okrzykniętego w średniowieczu „nową Jerozolimą”, i terenów Umbrii, znaczonej rozbudowanymi trasami modlitewnych wędrówek świętego Franciszka (XII/XIII w.). To właśnie święty Franciszek wypracował model modlitwy tematycznie związanej z epizodami życia i Męki Chrystusa, a odbywających się w marszu wśród otwartych, atrakcyjnych przyrodniczo krajobrazów umbryjskich. Gdy dodać do tego epizod zorganizowania plenerowej żywej szopki w Greccio, w istocie swej mamy do czynienia z pełnym pomysłem pobożności kalwaryjskiej i krajobrazowego „teatru” modlitewnego, stanowiącego istotę późniejszych kalwarii nowożytnych.

Warto także zwrócić się ku jednemu jeszcze rejonowi, pozornie egzotycznemu, zapomnianemu przez katolicką Europę i nieodnotowywanemu w rozważaniach kalwaryjskich. Otóż na terenach dzisiejszej Etiopii (Abisynia) w Lalibela istnieją architektoniczne fascynujące świadectwa afrykańskiego chrześcijaństwa, początkami swymi sięgające XII wieku. To święte, pielgrzymkowe miejsce ortodoksyjnego Kościoła etiopskiego słynie z 12 kościołów wykutych (drążonych) w litej skale (czerwone tufy wulkaniczne), wykonanych w technice porównywalnej z tą zastosowaną w Sfinksie przy piramidzie Cheopsa w Gizie (Egipt). Powstały one w czasach cesarza Lalibeli (1185–1225) jako oryginalne dzieło Etiopczyków. Dzieje budowy owiane są legendarnymi opowieściami, *nota bene* podobnie jak wszystkie europejskie kalwarie. Tu mówi się o cudownej interwencji aniołów, dzięki którym pomocą całość kompleksu gotowa była w ciągu 21 lat. Zespół 12 monumentalnych świątyń, zagłębionych w ziemi, więc niewidocznych z powierzchni terenu, połączony jest systemem skomplikowanych podziemnych korytarzy. Całość wielocłonowego sanktuarium, rozmieszczonego w atrakcyjnym, rozrzeźbionym, obfitującym w bujną zieleń krajobrazie, tradycyjnie określane jest jako „nowa Jerozolima”. Najświętszą świątynią jest kościół św. Jerzego, uformowany jako monolit skalny, któremu nadano charak-

¹⁶ Według E. Kramer, *Kreuzweg und Kalvarienberg. Historische und Baugeschichtliche Untersuchung*, [w:] „Studien zur Deutschen Kunstgeschichte”, band 313, Strassburg 1957, s. 17–19.

terystyczny kształt krzyża greckiego. W istocie zatem to właśnie na kontynencie afrykańskim powstał najwcześniejszy sakralny kompleks krajobrazowy, który traktowany powinien być jako znaczący sygnał pełnego ruchu kalwaryjskiego chrześcijańskiej (katolickiej) Europy¹⁷.

6. KALWARIE DOJRZAŁE PROGRAMOWO I KOMPOZYCYJNIE

I tak oto wykrystalizowała się fascynująca koncepcja tworzenia kompozycji krajobrazowych, które ideowo wiązane były z Miastem Świętym – Jerozolimą. Potwierdzone występowanie tych plenerowych sanktuariów, rozbudowanych kompletnie jako „wielkie kalwarie”, za które specjaliści uznają obiekty treściowo i symbolicznie nawiązujące do realiów jerozolimskich z czasów Chrystusa, to ostatnie lata XV wieku. Niemal równocześnie powstały dwie włoskie kompozycje typu „wielka kalwaria”, a więc jako symboliczna „nowa Jerozolima”: San Vivaldo w Toskanii (1499) i Varallo Sesia w Piemoncie (1486, z późniejszymi zmianami z XVI i XVII wieku). W obu motywem przewodnim kompozycji architektoniczno-krajobrazowej było zbudowanie pozorowanej Jerozolimy, formalnie nawiązującej do palestyńskiego oryginału. Poszczególne stacje i kaplice modlitewne (wysokiej klasy artystycznej) dobrano tematycznie z wyraźnymi odniesieniami do epizodów życia i męczeńskiej śmierci Chrystusa. W Varallo Sesia zastosowano także w specyficznym ujęciu koncepcje renesansowego włoskiego „miasta idealnego”¹⁸.

Pod koniec XVI wieku, już po soborze trydenckim (1545–1563), w krajach Europy Zachodniej rozpowszechniono dzieło Chryściana Adrychomiusza *Jerusalem sicut Christi temporibus...*¹⁹, które stało się wprost poradnikiem zakładania kalwarii europejskich. Autor wyodrębnił w nim fundamentalne dla sanktuariów kalwaryjskich dwie główne trasy modlitewne: Drogę Pojmania i Drogę Krzyżową, stanowiące podstawę programową i trzon układu planistycznego. W dziele Adrychomiusza pojawiły się również liczne informacje dotyczące topografii oraz układu urbanistycznego i charakterystycznych detali architektonicznych Chrystusowej Jerozolimy.

W XVII i XVIII wieku powstawały kolejne obiekty kalwaryjskie, wykorzystujące wcześniejsze doświadczenia. Charakterystyczne jest również swobodne zmienianie dotychczasowych rozwiązań modelowych na rzecz przystosowywania ich do lokalnych uwarunkowań topograficznych, przyrodniczych, kulturowych i tendencji stylowych. Programy religijne, stosownie do możliwości finansowych fundatorów, rozbudowywano lub upraszczano. W wielu kalwariach pojawiły się maryjne trasy modlitewne („Dróżki” Różańcowe), rozmaite epizody Starego i Nowego Testamentu, a także pamiątki wybranych świętych Kościoła katolickiego. Dwa włoskie obiekty Piemontu dedykowano wprost konkretnym świętym: Sacro Monte w Orta (XVII w.) – świętemu Franciszkowi z Asyżu, a Sacro Monte w Arona (XVII w.) – świętemu Karolowi Boromeuszowi. Próbowano również konstruować kalwarie z odniesieniami do szerszych terenów Ziemi Świętej (np. w Wambierzycach – koncepcja zrealizowana, czy w Graglia w Piemoncie – projekt niezrealizowany).

W ramach europejskiego ruchu kalwaryjskiego miejsce wybitne zajęły fundacje polskie. To w Polsce właśnie perfekcyjnie dopracowano metody twórczego trans-

¹⁷ Podstawowe dane faktograficzne przytoczono [za:] Z. Suska, *Lalibela – zapomniany cud na końcu świata*, tekst publikowany na stronie http://www.timelessethiopia.pl/teksty/lalibela_zosia/lalibela.html

¹⁸ S.S. Perrone, *I Sacri Monti come città ideale*, [w:] *Centri Storici di Grandi Agglomerati Urbani*, „Atti del XXIV Convegno Internazionale di Storia dell'Arte”, nr 9, Bologna 1982, s. 55-66.

¹⁹ Ch. Adrichomius, *Ierusalem sicut Christi tempore floruit...*, Coloniae 1584; wydanie poszerzone *Teatrum Terre Sanctae*, Coloniae 1590 (starodruk przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej).

ponowania modelu Jerozolimy według Adrychomiusza do lokalnych uwarunkowań terenowych i zastanej sytuacji krajobrazowej. Wzorem dla wielu późniejszych kalwarii (np. Wejherowo, Góra Św. Anny, Kalwaria Pałacowska, Werki pod Wilnem, Pakość) stała się podkrakowska Kalwaria Zebrzydowska, w której autor układu planistycznego Feliks Żebrowski zastosował fascynującą zasadę „logiki topograficznej”, polegającą na skomplikowanych zabiegach mierniczych umieszczających istotne fragmenty jerozolimskich tras w lokalnym ukształtowaniu terenu, tak aby utrzymać wymowę symboli i „pamięci” miejsc i tras jerozolimskich. Sporadycznie w ciągu XVII i XVIII wieku za podstawę działań planistycznych przyjmowano także symboliczne, zamknięte w okręgu wyobrażenia Jerozolimy – jeszcze średniowieczne (XII–XIV w.), tak jak stało się to np. w kalwarii w Wambierzycach na Dolnym Śląsku czy w Górze Kalwarii pod Warszawą.

7. ŚWIĘTY OGRÓD KALWARYJSKI

Z kompozycyjnego punktu widzenia fascynujący pozostaje fakt, iż ideowe zmierzanie do kreowania w Europie symbolicznych krajobrazów jerozolimskich, a więc zdecydowanie miejskich, przekładało się zazwyczaj na rozległą krajobrazową strefę zieleni, czyli na obiekty typu parkowego (ogrodowego), z dominującymi cechami manierystycznych kompozycji krajobrazowych. Co więcej, rytualne modlitewne trasy tematyczne formowano jako specyficzny typ alei parkowej (kalwaryjskiej), rządzącej się specjalnymi zasadami kompozycyjnymi. Trasy te zwyczajowo nazywane są „drózkami” (włoskie *stradette*). W zależności od różnych uwarunkowań tworzyły rozmaite typy planistycznych, takich jak układy zakosowe, nieregularne, osiowe itp. Te święte trasy modlitewne budują strukturę całości parku kalwaryjskiego, stającego się najbardziej charakterystycznym w historii sztuki ogrodowej typem świętego ogrodu (*sacrum* krajobrazowego), nasyconego bogactwem treści symbolicznych. Tak więc pamięć Świętego Miasta – Jerozolimy czasów Chrystusa, w krajobrazach europejskich manifestowana była finezyjnymi układami ogrodowymi (parkowymi).

8. OCHRONA DZIEDZICTWA KALWARYJSKIEGO

Pomimo pełnego, w wymiarze światowym, docenienia europejskiego fenomenu kalwaryjskiego (Kalwaria Zebrzydowska, Sacri Monti Piemontu, Bańska Stiavnica), wiele obiektów czeka na pilne prace konserwatorskie. Niektóre kalwarie są opuszczone i zaniedbane, inne wręcz zdewastowane, w wielu brakuje żywego ruchu pielgrzymkowego. Ale także te najszlachetniejsze, pozostające w użytkowaniu pielgrzymkowym, a więc znajdujące się pod stałą opieką właścicieli, użytkowników, władz regionalnych i lokalnych oraz służb konserwatorskich, z racji swej złożoności wymagają stałej pielęgnacji typu ogrodniczego i konserwacji obiektów architektonicznych oraz ich wyposażenia.

Wśród najważniejszych zadań konserwatorskich wymienić należy ochronę i odnawianie historycznych kompozycji, aktywizację obiektów nieużytkowanych, ochronę tras zewnętrznych tradycyjnie prowadzących pielgrzymów do konkretnych kalwarii, ochronę stref krajobrazowych powiązań widokowych, a wreszcie budowanie kalwarii całkowicie nowych, wpisujących się w historycznie uformowany model ideowy i kompozycyjny tych „ogrodów pamięci”.

Il. 1. Aleja kalwaryjska na Górze Świętej Anny (fot. A. Mitkowska, 2006)

Ill. 1. Calvary avenue in Góra Świętej Anny (photo Anna Mitkowska, 2006)

Il. 2. Dróżki modlitewne w Kalwarii Zebrzydowskiej, rejon kaplicy Płaczących Niewiast (fot. A. Mitkowska, 2006)

Ill. 2. Prayer pathways in Kalwaria Zebrzydowska, area near the Chapel of Crying Women (photo Anna Mitkowska, 2006)

Il. 3. Pałac Heroda w Kalwarii Zebrzydowskiej (fot. A. Mitkowska, 2006)

Ill. 3. Herod's Palace in Kalwaria Zebrzydowska (photo Anna Mitkowska, 2006)

Il. 4. Teren pozorowanej Jerozolimy w Kalwarii Zebrzydowskiej, aleje kalwaryjskie w rejonie Domu Annasza (fot. A. Mitkowska, 2006)

Ill. 4. Area of staged Jerusalem in Kalwaria Zebrzydowska, Calvary pathways in the area of Annas's House (photo Anna Mitkowska, 2006)

9. PODSUMOWANIE

W konkluzji stwierdzić należy, że europejskie sanktuaria kalwaryjskie w sensie artystycznym mieszczą się w kategorii specyficznych dzieł ogrodowych, nasyconych intensywnie wątkami treściowymi, wśród których pamięć Męki Chrystusa i pamięć prawd wiary chrześcijańskiej zajmują główne miejsce. Jednocześnie proces krystalizowania i rozwoju koncepcji kalwaryjskich doprowadził do sytuacji, gdy dziś obiekty te postrzegać należy również jako swoisty zapis („pamięć”) kulturowych osiągnięć cywilizacji zachodnioeuropejskiej, a także wyraziste materialne świadectwo duchowości katolickiej Europy. Z punktu widzenia walorów ogrodowych kalwarie traktować można jako zaczątek nowoczesnie rozumianego zawodu architekta krajobrazu.

Są przecież niewątpliwie perfekcyjnym przykładem świadomego kreowania rozbudowanych postaci harmonijnych krajobrazów użytkowych, w których osiągnano idealną równowagę walorów przyrodniczych i kulturowych.

LITERATURA

- ADRICHOMIUS Ch., *Ierusalem sicut Christi tempore floruit...*, Coloniae 1584; wyd. poszerzone *Teatrum Terre Sanctae*, Coloniae 1590 (starodruk przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej).
- Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei*, (red.) A. Barbero, Istituto Geografico de Agostini, Crea-Ponzano-Monferrato-Nowara 2001.
- Geografia i sacrum. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. B. Domańskiego i S. Skiby, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Lo itinerario de andare in Hyerusalem*, (red.) P.G. Longo, „Atlas” Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Ponzano-Monferrato 2007.
- KALINOWSKI W., *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966.
- KRAMERE., *Kreuzweg und Kalvarienberg. Historische und Baugeschichtliche Untersuchung*, [w:] „Studien zur Deutschen Kunstgeschichte”, band 313, Strassburg 1957.
- KRASSOWSKI Cz., *Sprawozdanie z praktyki inwentaryzacyjnej studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej kierowanej przez Zakład Architektury Polskiej w 1964 roku*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XI, z. 1, 1966, s. 79-96.
- KRASSOWSKI Cz., *Uwagi na marginesie pomiarów Kalwarii w Pakości*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XI, z. 1, 1966, s. 97 n.
- LICZBIŃSKI A., *Góra Kalwaria – lokacja i układ przestrzenny miasta (1670–1690)*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II, z. 3/4, 1957, s. 199-216.
- MITKOWSKA A., *Kalwaria Kaszubska i park Przebendowskich w Wejherowie*, Wydawnictwo Lettra-Graphic, Kraków 2000.
- MITKOWSKA A., *Kalwaria na Górze Świętej Anny. Wybitny obiekt europejskiego i polskiego nurtu sanktuariów kalwaryjskich*, Franciszkańskie Wydawnictwo Św. Antoniego, Wrocław 2006.
- MITKOWSKA A., *Kalwaria w Werkach pod Wilnem na tle kalwarii polskich i europejskich*, Wydawnictwo Lettra-Graphic, Kraków 1998.
- MITKOWSKA A., *Polskie Kalwarie*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003.
- MITKOWSKA A., *Sacro Monte – park pielgrzymkowy*, monografia nr 101, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1990.
- MITKOWSKA A., *Wambierzyce*, Ossolineum, Wrocław 1984.
- MITKOWSKA A. (z zespołem współpracującym), dokumentacja naukowa pt. *Wniosek o wpis Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, staraniem Generalnego Konserwatora Zabytków RP, Warszawa 1998.
- „Peregrinus Cracoviensis”, seria wydawnicza ukazująca się od 1995 roku, „Secesja”, Kraków.
- PERRONE S.S., *I Sacri Monti come città ideale*, [w:] „Atti del XXIV Convegno Internazionale di Storia dell'Arte: Centri Storici di Grandi Agglomerati Urbani”, nr 9, Bologna 1982, s. 55-66.
- Religioni e Sacri Monti, Atti del Convegno Internazionale*, Torino 12-16.10.2004, (red.) A. Barbero i S. Piano, „Atlas” Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Crea [b.r.w.].

Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika, praca zbiorowa pod red. A. Mitkowskiej, monografia 216, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1997.

SUSKA Z., *Lalibela – zapomniany cud na końcu świata*, tekst publikowany na stronie internetowej: http://www.timelessethiopia.pl/teksty/lalibela_zosia/lalibela.html

SZABŁOWSKI J., *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej*, [w:] „Rocznik Krakowski”, t. XXIV, Wydawnictwo Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1933, s. 1-115.

WYCZAWSKI H.E. OFM, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947 (wyd. I); wyd. II pt. *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek*, uzupełnił M. Rudyk OFM, Wydawnictwo Calvarianum, Kalwaria Zebrzydowska 2006.